

HERCEG JÁNOS

KITEKINTŐ

NAPLÓJEGYZETEK 2.

A svájci remete, az író Szolzsenyicin a jelek szerint korántsem kelt már olyan érdeklődést, mint amikor emigránsként hagyta el hazáját, vagy az *Ivan Gyeniszovics* megjelenése és általános sikere idején. Akkor még a költőt ünnepelték benne, aki megalkuvás, de ugyanakkor hangerősítő propaganda nélkül írta meg, amit körtönökben és internálótáborokban átélt. Egyszerű és közvetlen előadásmódja a nagy orosz realistákra emlékeztetett, s maga a regény mindenekelőtt irodalom volt, s csak közvetve politika. Az is hatásában és nem a szándékában. Világsikerének is ez a magyarázata. Mint ahogy a *Holt lelkek* sem azért lett remekmű, mert abban Gogol leleplezte a cári Oroszország korrupt világát.

Az ősszel, amikor hatvanadik születésnapját ünnepelte szigorúan családi körben, olvasom, nem volt hajlandó fogadni svájci magányában az amerikai újságíró, aki kénytelen volt az író szomszédaitól és ismerőseitől megszerezni a riportjához nélkülözhetetlen adatokat. Így írta meg, hogy Szolzsenyicin minden vasárnap templomba megy, ahol buzgón imádkozik, s aztán egy hétig nem látja senki. A riportert ezt az emberkerülő magatartást a táboroknak tulajdonította, s eszébe se jutott arra gyanakodni, hogy az idegen kispolgári világban ugyancsak meg lehet minden oka az elzárkózásra. S hogy az amerikai újságíró kérdései elől is kitért, aligha csak azért volt, mert nem szereti, ha magányában zavarják.

Talán elege van belőle, hogy a különböző nyugati rendszerek és politikai pártok egyre őt idézik a maguk harcában. A legképtelenebb helyzetekben és a legellentmondóbb alkalmakkor. Tavaly nyáron például az egyik nagy londoni éttermi részvénytársaság kiszolgáló személyzete sztrájkba lépett. A pincérek kiálltak az üres éttermek bejárata és kirakatai elé, röpcédulákat osztogattak, melyeken négy nyelven panasztáltak el, hogy az igazgatóság megtagadta méltányos béremelési követelésüket, s ezért arra kéri a vendégeket, bojkottálják a részvénytársaság éttermeit. Az egyik étteremmel szemben, közel a Trafalgar Square-hez szálfatermetű rendőrök álltak a járda szélén fehér gumibottal és fehér trópusi sisakban, s néztek farkasszemet a sztrájkoló pincérekkel, miközben száz meg száz utcagyerek rendezett füttykoncertet és gúnyolta a rendőröket.

Az esti nagy bulvárlap riportja már kommunista propagandát látott a pincérek bérmozgalma mögött és szemérmetlenül idézte Szolzsenyicinnek egy ki tudja, honnan kiragadott mondatát, miközben egyetlen szava sem volt a pincérek éhbérééről.

Most bizonyos gróf Hans Huyn könyvéről olvastam ismertetést. A gróf keresztény szocialista képviselő a bonni Bundestagban és azzal vádolja a kormánypárti szociáldemokratákat, hogy együttműködnek a kommunistákkal. Maga a vád már megszokott, nem lep meg senkit. De hogy a szerző, aki Hitler diplomatája volt, szintén Szolzsenyicint idézi, s ezt a tényt a Frankfurter Allgemeinein négyhasábos cikke címében kiáltja világgá, már mégiscsak sok.

Nem szeretem Szolzsenyicin újabb könyveit, kivéve néhány igazán szép, s a kisregénye színvonalán írt novelláját. A Gulágookról szóló tör-

ténetei olyan vigasztalanok, hogy még csak felháborítani se tudnak, mert az ember, az olvasó nem tehet semmit, kiszolgáltatott és védtelen, s az iszonyat erősebb benne, mint a felháborodás. Ivan Gyeniszovics történetét olvasva még ökölbe szorult a keze, most már csak menekülne. S ha ez polgári magatartás, kénytelen vagyok vállalni.

Különben minden jelentős író közpréda. Műveiből azt olvassa ki mindenki, amit akar. Szolzsenyicinnel is ez történik. Ha elbújik a világ elől, talán az is egyik oka, hogy másképpen nem védekezhet. De mintha az erőszak, az embertelenség sem lenne helyhez kötve, csupán az eszközei változnak koronként, ahogy a pusztító viharok nyugszanak meg itt, és száguldanak aztán amott, s utánuk csak a halál marad és az iszonyat.

*

Auschwitz előtérbe került. Nem Lengyelországban, ahol a turisták millióit vitték ki harmincöt év előtt a gázkamrákhoz, hanem Németország „nyugati részében”, ahogy egy levélíró új meghatározást alkalmaz a politikai térképen. Ahelyett talán, hogy azt mondaná: mindannyian felelősek vagyunk, az egész Németország. Kicsit esetleg felháborodva is: „Miért csak mi?”

A Der Spiegel a levelek özönét közli abból az alkalomból, hogy egy zsidóüldözést bemutató filmet vetítenek a német mozikban, s hogy a Fischer könyvkiadó egy új Auschwitz-regényt dobott a könyvpiacra. A levélírók kivétel nélkül elítélik a fasizmus bűneit. Legtöbbjük olyan friss felháborodással, mintha most hallottak volna először arról, ami Auschwitzban és másutt történt. Főként fiatalok írnak elszörnyedve, s mélységesen elítélve a Harmadik Birodalom bűneit. El kell hinnünk, hogy iszonyatuk őszinte és igaz. Mert könnyen hihető, hogy az azóta felnőtt nemzedékek csakugyan nem tudtak a haláltáborokról, a gázkamrákról, ahol zsidók és nem zsidók millióit ölték meg.

Ennélfogva persze nincs bennük büntudat, csupán felháborodás. De az is kordában tartva, nem úgy, mint a vörös brigádok tagjainál, akik a másik végletbe esve apáikat megtagadva ártatlanokat se kímélnek. Csak egy levélíró érez személyes szégyent és büntudatot. Egy Magyarországon toborzott SS-katona, aki azonban fiatalságára, tudatlanságára hivatkozva a fölötteseire hárítja a felelősséget, egy versből idézve parancs és fegyelem szoros összetartozását végül azonban hozzáteszi: „Mégis szégyellem magam, hogy ugyanazt az uniformist hordtam, mint a hőhérok.”

És vannak, akik emlékeznek. Az áldozatok hozzátartozói. Vagy maguk is áldozatok, akik valami csoda folytán túléltek a borzalmakat. Ezeknek sem a regény, sem a film nem mond eleget. A frankfurti Adolf Diamant hiányolja, hogy a film nem tesz említést a szappanról, amelyet az elgázosított zsidók zsiradékából főztek. És idéz egy sírfeliratot a hofgeismari temetőből: „Egy darab szappan van itt elásva, melyet hatmillió testvérünk, Izrael fiainak teteméből főztek...” És egy másik temetőről beszél, a frankfurtiról, ahol hatszáz zsidó öngyilkos sírját tartják nyilván, olyan német állampolgárokat, akik az elhurcoltatás elől önként mentek a halálba.

Maga a regény nekünk, akik Debreczeni könyvét olvastuk, nem mond újat, csak legföljebb többet. A két könyv között azonban óriási az időbeni különbség. Debreczeni negyvennégy nyarán került Auschwitzba, amikor már valóban hülyének kellett lenni, ha valaki nem tudta, mi történik a német haláltáborokban, a villanyárammal telített szögesdrótok mögött. Akkor már rég túl voltunk Sztálingrádon, s a német „tervszerű elszakadási mozdulatok” állandósultak. Olaszország kiugrott, majd a német vezérkar egy csoportja merényletet kísérelt meg Hitler ellen, s a csodafegyverekről szóló legvadabb propaganda se tudta elfojtani a gyanakvást, hogy a tengelyhatalmak elvesztették a háborút.

Szóval már csak a magyar zsidók voltak hátra, akik utolsónak, kapuzáráskor érkeztek. Az ember azt hihetné, hogy a tömeggyilkosok óvatosabbak lettek, hogy már magukra is gondoltak: mi lesz velük, ha vége lesz. De gyilkolni nemcsak diadalmasan, a győzelem mámorában lehet.

A félelem, a kétségbeesés bosszúja ugyancsak kiadja még egyszer utoljára a mérget. Így történhetett, hogy az auschwitzi halálgár — akárcsak a többi is — zavartalanul tovább üzemelt. S a német tömegek nem vettek tudomást róla.

Nem akkor. Később sem. Mikor huszonhat évvel ezelőtt, 1953-ban Münchenből kimentem Dachaubá, egy cukrászda volt a kisváros vasútállomásával szemben. A cukrász feleségétől érdeklődtem, messze van-e a haláltábor. Nagy szemekkel nézett rám, mint aki nem tudja, miről van szó. Pedig az áldozatokat itt állították sorba, a cukrászdája előtt, miután kivagonírozták őket. S amikor erre hivatkoztam, azt felelte vállat vonva: Es war halt Krieg!

Es miután akkor már megértettem, hogy a háború minden képzeletet felülmúló embertelenséget megenged, magamban igazat kellett adnom neki. Csak azon bosszankodtam már, hogy az ügyeletes rendőr figyelmét felhívta rám, aki aztán az állomáson igazoltatott.

*

A felelősség. A kérdés a háború befejezése óta ismételtelen elhangzik: ki a felelős a zsidók kiirtásáért? A fasiszták? Rendben van, ezt tudjuk. De ki még? A náci nem voltak egyedül, és Hitler kész volt az alkura. Sőt, 1941-ig gázkamrák se voltak, s Hitler felszólította a szövetségeseket, vigyék ki a zsidókat Németországból. A világ gazdag zsidósága legyen egy országot Észak-Amerikában vagy Kanadában, s ott telepítsék le a német zsidókat. Külföldi diplomatakkal tárgyalt, s kijelentette előtűk, hogy a zsidókérdésre úgy tekint, mint gazdasági kérdésre. Az Anschluss után, 1939 júliusában a francia Evian-les-Bains-ben harminckét ország részvételével menekültügyi értekezletet tartottak, mindenekelőtt a zsidókérdésről tárgyalva, de semmiféle eredményre nem jutottak. Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Itália, Franciaország és Luxemburg tömegesen dobta vissza a határon átszökött ausztriai zsidókat. 1940 novemberében elhangzott Hitler hírhedt jelszava: „Madagaszkárba a zsidókkal!” Es miután erre se jött válasz sehonnán, füstölni kezdtek a gázkamrák kéményei.

Mindezt Eliahu Ben-Elissar állítja, aki *Hallgatólagos összeesküvés* címmel könyvet írt erről a fájdalmasan örök történelmi szégyenről. Könyve először Genfben jelent meg franciául, most pedig Izraelben ívrit nyelven hagyta el a sajtót, máris nagy feltűnést keltve, s éles vitákra adva alkalmat.

Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a negyvenhat éves Ben-Elissar fontos személyiség Izraelben, lévén Begin miniszterelnök kabinetfőnöke. Az ellenek dobta vissza a határon átszökött ausztriai zsidókat. 1940 novemberében elhangzott Hitler hírhedt jelszava: „Madagaszkárba a zsidókkal!” Es miután erre se jött válasz sehonnán, füstölni kezdtek a gázkamrák kéményei.

Ebből aztán már világosan kitetszik a könyv igazi célja. Ben-Elissar s az előző szerzője nyomást akar gyakorolni az egykori szövetségesekre, hogy támogassák még határozottabban Izrael politikáját a megszállt arab területek vonatkozásában. „Ti is felelősek vagytok a hatmillió zsidó haláláért!” — kiáltja a könyv, az élők, a megmaradtak érdekeiért küzdve. Hogy eközben mástól akarják kicsikarni a maguk „életterét”, jelen esetben az arab népektől, az már egészen bonyolulttá teszi a tragikus játszmat a világpolitika sakkasztóláján.

Rolf Hochhuth XII. Pius pápát is felelőssé tette a zsidók kiirtásáért. Drámájában azzal vádolta Krisztus helytartóját, hogy a maga részéről nem tett meg mindent, nem tiltakozott elég hatásosan. Más kérdés már, hogy XII. Pius valóban mit tehetett volna, ha mégoly tiszteletkeltő erkölcsi nagyhatalom is a katolikus egyház feje. Az erkölcs a barbárságnak mindig is erőtlen ellenfele volt, a második világháborúban meg végleg eltűnt. Mintha még az emberi lelkiismeret is számúzte volna.

Ez persze merőben polgári túlzás. Mert ha nem is csak a zsidókért, de mindenfajta embertelenség megtorlásáért harcoltak a fasiszmus ellen a világ népei. Nem bocsátkoztak alkuba, amint azt most Ben-Elissar a szövetségeseiktől számon kéri. De milliók estek el azért, hogy legyőzzék a pusztító fenevadat.

„Vétkesek közt cinkos, aki néma...” — írta a magyar költő, s Ben-Elissar vádja kiterjeszthető mindenkire, aki hallgatott. En itt érzem az igazságát annak a felfogásnak, amely csak a fegyveres harcot ismerte el, s minden mást a kényelmes passzív rezisztencia kategóriájába utalt. Mert voltak helyzetek és országok, ahol szólni, tiltakozni, a barbárságot nyilvánosan elítélni nem is lehetett, úgyhogy csak a fegyveres harc lehetett a tiltakozás alfája és omegája. Minden egyéb feltevés csak az irodalom lapjaira tartozik. És arra jó, hogy megossa a felelősséget. Ben-Elissar könyve is ilyen célt szolgál.

*

Chardint ünneplik. A kétszáz év előtt meghalt francia festőt, s ezen csak csodálkozni lehet. Az absztrakt piktúra és az informel korában. De a franciák mindig is szerették az ellentmondásokat. Mert miközben a párizsi lapok kritikusa elragadtatással írnak Chardin kiállításáról, a francia kultuszminiszter gálaest keretében, amelyen mindenki jelen volt, aki ma számít, átnyújtotta Victor Vasarelynek kormánya legnagyobb elismerése jeléül a becsületrend tisztí fokozatát. És ezt valószínűleg ugyanazok tapsolták meg, akiket a Grand Palais-ban Jean Simeon Chardin művészete ejtett ámulatba.

Chardin a polgári egyszerűség szerelmese volt. Nem szenteket festett, mint olasz elődjei, a rokokó búbáj is idegen maradt tőle, pedig fellépése idejében Watteau, fejen a gyógyíthatatlan tüdőbaj mártírkoszorújával akkor jutott fel művészete zenitjére. Még élt, amikor a francia forradalom kitört, de nem volt róla semmi mondanivalója. Diderot, az enciklopédista ennek ellenére, vagy tán épp ezért, nagy varázslónak nevezte. De másfél századdal később Proust is úgy találta, hogy Chardin képei csak azért szépek, mert ő maga is szépnek látta a világot.

Ez, ha akarjuk bók, ha akarjuk, kritika, de mindenképpen a figyelem jele. És Chardin, aki hosszú élete végéig nem fogyott ki az új társadalmi rend, a polgári élet dicséretéből, megérdemelte ezt a figyelmet. Mert a maga módján ő is lázadó volt. Abban a korban, amikor a művészek nagy része főurak és szalonok körében kereste a témát, Chardin világa a konyha volt, s témája a csendélet.

Ezzel lett nagy és teremtett iskolát hosszú időre. A fácánal, amely a roskadásig telt asztalról lógott le, s csőréből csöpögött a vér. A nyúlal, a fogollyal, minthogy szenvedélyes vadász volt, s mielőtt az elejtett zsákmányt feltették volna főzni a konyhában, ő hamar megörökítette. Csendéleteivel kompozíció tekintetében is példát mutatott. Ahogy elrendezte az asztalon a pohár vizet, a kosár földiepret, mellette a két szál fehér szegfűt s aztán a zsömlét. Mindez az ő korában nem volt banális. Sőt, forradalmi újítás volt. Banális később lett, amikor műkedvelők és leánypolgári növendékei utánozták kétszáz éven át, s a fejjel lefelé lógó fácán, a lelőtt nyúl — megüvegesedett szemével — minden kispolgári ebédlő falán látható volt.

De miközben Chardin az öt körülvevő hétköznapi világának ábrázolására törekedett, ezt a végső tökélyre emelt rajztudással tette. Persze, a hajszálcset is ott volt mindig a keze ügyében, anélkül nem tudta volna a nyúl bajuszát élethűen kifenni, vagy portréin a szempilla fényét visszaadni. Diderot-nak csak a színei ellen volt némi kifogása, helyenként élesnek találta őket, mire Chardin megint csak egy hosszú időre érvényes igazságot mondott: „Ki állítja, hogy színekkel festünk? Persze, szín is kell, de annál is lényegesebb az átélés.”

Felvetődhet a kérdés, hol volt ilyen sokáig? Mert ha sommásan szólnak valahol a francia festészet történetéről, Chardin-ről rendszerint megfeledkeznek. Mintha mindenki fontosabb volna, mint a csendélet és a zsánerkép nagymestere. Hogy hol volt? Nyilván magával ragadta az elsüllyedt polgári életforma. Mintha csak a bécsi biedermeier újklasszicizmusa hozta volna vissza egy időre, főleg Waldmüller képeiben Chardin világát. Aztán arról se beszélt többé senki.

Pedig eközben volt egy titkos nagy csodálója, aki azt mondta: szeretné olyan frissen és hamvasan megfesteni az almát, mint Chardin. Cézanne-nak hívták, akinek végül sikerült megbirkóznia az almával. Szerencsére nem úgy, mint eszményképének, hanem magához méltóan.

Talán ezért lógnak most együtt képeik a párizsi Grand Palais termeiben, azok közül is sokakat elbűvölve, akiknek pedig rajztudás, szín és átélés keveset mond.

*

Irigylem Peter Ustinovot. Nem irodalmi sikereiért, melyekről, mellesleg szólva, most hallok először. Nem is diplomáciai küldetéséért, bár nagyon szép lehet az ENSZ-ben a világ valamennyi gyerekének érdekeit képviselni. Megingathatatlan nyugodt fölényét irigylem, s azt a gátlástalan bölcsességét, ahogy a korról nyilatkozik, a világról, amelyben élünk. Ilyen egyszerűnek és magától értetődőnek csak az láthatja az élet csöppet sem egyszerű dolgait és a kor eget-földet rengető ellentmondásait, aki megszokta a nyilvánosságot és az ünneplést. És Peter Ustinov, a közönség kedvence, a filmsztár megszokta.

De irigylésre méltó Poirot mesterdetektív megtestesítője már a származása miatt is. Azért, hogy nem kell sehova tartoznia, mert született világpolgár, akinek ereiben mint maga mondja, angol, orosz, francia, és német, de libanon és etióp, kis mértékben pedig olasz vér is csörgedezik. Peter Ustinov már ezért is mindenütt otthon van, s mindenfajta nemzetiségi kérdésnek magasan fölötte áll.

De hát nem lehet mindenki olyan szerencsés, hogy hasonló szituációba beleszülessen, mint ő, a gyerekek és a nyomozó eszményképe.

„A mai valóság — kezdi kinyilatkoztatását az obligát kérdésre válaszolva, hogy mi a véleménye a máról — bizonyos mértékben demodé. Olyan korban élünk, amelyben a tegnapelőtti dolgok már holnap elavulnak.”

Persze, nem a fegyverkezési versenyre gondol, amikor a tegnapi atombomba már ócskavasba való, mert az új sokszorososan hatásosabb. Peter Ustinovot és közönségét ez nem érdekli. A „gyerekek nagykövete”, aki azonban a jelek szerint csak a mozilátogató gyerekeket képviseli, váratlanul így folytatja: „A társadalom gyorsan fejlődik, új formákat keres, tekintet nélkül arra, hogy az alap a régi marad. Azt hiszem, Agathe Christie életművéről nem lehet elmondani, hogy demodé volna...”

A válasz, ha némelyeknek leesett is az álla tőle, mégsem volt vártan. A detektívregény valóban nem megy ki a divatból, bármily gyorsan fejlődik is a társadalom. Ezt a műfajt se háborúk, se forradalmak nem voltak képesek háttérbe szorítani, s Peter Ustinov tudja ezt. Nyilvánvaló, hogy a jövőben is ezért bízik. Tapasztalataiból kiindulva, hiszen a *Halál a Niluson*, amelyben természetesen ő játssza a detektívet, már eddig nagyobb sikert aratott, mint a *Háború és béke*, ha százszor Tolstoj írta.

Csakhogy mintha már ez is közhelyszerű volna, ahogy én itt háborgok, s Peter Ustinov közhelyeit próbálom kigúnyolni. Holott, mint mondtam, irigylem, talán épp azért, mert tudatában vagyok a ténynek, hogy közhelyek uralják a világot. Legújabb könyve memoárregény, bestseller és várhatóan világsiker lesz. A negyvennyolc éves szerző minden bizonynyal azt az életbölcsességet népszerűsíti könyvében, amelyről már szó esett, s széles ívben kerüli meg a kor nyugtalanító kérdéseit. A „társadalom fejlődik”, állapította meg, mintha ő találta volna fel ezt az igazságot, s ebben a fejlődésben neki is, meg Agathe Christinek, sőt Poirot detektívnek is mindig meglesz a maga helye. Regénye épp ezért divatjammúlt dolgokról szól, mert ami tegnap volt, demodé.

Hogy holnap mi lesz, nem mondja. Talán ő se tudja. Vagy nem akarja tudni sem ő, sem a közönsége. Hát nincs igaza?

Módosítanom kell, amit mondtam: az író is irigylem Peter Ustinovban. Az író, aki félelem nélkül, játszi könnyedséggel és mégis bölcsen tünteszi magát olyan meddő kérdéseken, mint az, hogy mi lesz holnap.